

Az államszocialista rendszerek bukását követően és az EU-bővítés folyamatával párhuzamosan a kontinens keleti országai részévé váltak a nyugati világban már korábban kialakuló transznacionális emlékezetpolitikai térnek. E rendkívül egyenlőtlen nyilvánosság¹ figyelembe vétele nélkül a múlt körüli társadalmi küzdelmek sem nemzetközi, sem nemzeti, sem lokális formái nem érthetők meg. Az egyszerűség kedvéért két szempontból határozom meg a társadalmi cselekvés e terét. Egyrészt abból érdemes kiindulni, hogy az emlékezetpolitikai küzdelmek transznacionális közegének társadalmi szereplői milyen viszonyt tartanak fenn a múlttal. Jelenkorunk uralkodó időtapasztalatát² a megőrzés kényszere jellemzi. Ennek okait, működését és következményeit olyan kulcsfogalmakon keresztül tárgyalják, mint az emlékezet (a történelemmel szemben), a jelen, a múzeum, az archívum, az örökség. A megőrzés kényszeréből fakadó társadalmi folyamatokat számos kritika érte. Ezek így vagy úgy, de paradox módon a felejtést róják fel az ismétlődésként felfogott túlzott emlékezésnek többek között a múlt szakralizálása,³ politizálódása⁴ vagy kommodifikációja révén.⁵ Másrészt, a nemzetek feletti emlékezeti nyilvánosság működésének sajátosságait az uralkodó múltrepresentációs gyakorlatokon keresztül érdemes megragadni. Ebből a szempontból, különösen az európai kontinensen, a holokauszt-emlékezet kanonizálódásának, intézményesülésének és a történeti kontextustól való elválásának van kitüntetett szerepe.⁶ A múlt közvetítésének elsődleges gyakorlatává a személyes tanúságtétel vált,⁷ úgy a tudományos, mint a tágabban, kulturális diskurzusokban. A nemzeti történetírás társadalmi beágyazottságának megváltozását jól mutatja a „laikus” történelemhasználat támasztotta kihívás: a múlt nevében fellépő szereplők nem feltétlenül fogadják el a tudományos történetírás eredményeit, sőt, hajlamosak annak hitelét is megkérdőjelezni. Mindez a múlt politikai jelentőségének megváltozására utal.⁸ E politika kulcsfigurája a tanúként fellépő „egykori áldozat”, aki egy közösség elpusztított tagjainak nevében szólal meg. A holokauszt-emlékezet kontextusában szokták kritika tárgyává tenni az „emlékezés kötelességének” normatív imperatívuszát is: eszerint azért kell megemlékezni a korábbi történeti katalizmákról és azok áldozatairól, nehogy megismétlődjének. Míg teljes mértékben elfogadható, hogy e múlthoz fűződő strukturális viszony fontos jellemzője a holokauszt-emlékezetnek, kérdéses, mennyire tekinthető kizárólagos sajátosságának. Az említett két szempont, az uralkodó időtapasztalat és a múltrepresentációs repertoár kölcsönhatása mindenesetre még bonyolultabbá teszi a kérdést (ld. például, ahogy összekapcsolódik a múlt ismétléséről és a holokauszt megéléséről szóló beszéd, és ezáltal az emlékezet problémája a múlt traumatikus ismétlődéseként fogalmazódik meg). Az uralkodó

---

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Henry Rousso: Vers une mondialisation de la mémoire. *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, n° 94, avril-juin 2007. 3-11.

² François Hartog: *A történetiség rendjei. Prezentizmus és időtapasztalat*. L'Harmattan, Budapest, 2006.

³ Tzvetan Todorov: *A rossz emlékezete, a jó kísértése. Mérlegen a XX. század*. Napvilág, Budapest, 2005.

⁴ Pierre Nore: L'histoire au péril de la politique. *Eurozine* <http://www.eurozine.com/articles/2011-11-24-nora-fr.html>

⁵ Andreas Huyssen: *Present Pasts. Urban Palimpsests and the Politics of Memory*. Stanford Univ. Press, 2003.

⁶ Ld. Jeffrey C. Alexander: On the Social Construction of Moral Universals. The 'Holocaust' from War Crime to Trauma Drama. *European Journal of Social Theory* 2002 5(1): 5-85.; Daniel Levy and Natan Sznaider: *Holocaust and Memory in the Global Age*. Philadelphia: Temple University Press, 2006.; Michael Rothberg: *Multidirectional Memory. Remembering the Holocaust in the Age of Decolonization*. Stanford Univ. Press, 2009.

⁷ Annette Wieviorka: *L'Ère du témoin*. Hachette, Paris, 2002.

⁸ Vö. Gyáni Gábor: Nemzet, kollektív emlékezet és public history. *Történelmi Szemle*, 54. sz. 2012/3. 357-375.

reprezentációs gyakorlatok jellegzetességei közül elsősorban az áldozati megszólalási pozíció jelentőségének megnövekedése, és az abból adódó versengés váltott ki jelentős kritikát.⁹

A transznacionális emlékezetpolitikai térnek a múlt megjelenítésével kapcsolatos kérdéseknél jóval nagyobb súlyt ad, hogy olyan, a konténer-nemzetállamokra nem redukálható társadalmi közeget jelent, amelyben a közösségek kialakulásának, képviselésének, cselekvésének és konfliktusának új módjai alakultak ki.¹⁰ A történeti katasztrófák egykori áldozatainak trauma-közössége révén kirajzolódó csoportok konfliktusait gyakran fogalmazzák meg az „emlékezetek összecsapásaként”. A probléma nem abban áll, hogy a megfelelő emlékezeti lehetőségek híján nem minden közösség kap helyet és „egyenlő mértékű” nyilvános elismerést, például emlékművek, múzeumok, emléknapok formájában, hiszen maguk e csoportok a múlt(beli szenvedés) reprezentációja révén jönnek létre és cselekszenek, és az általuk képviselt múltreprezentációk átfedik, sőt gyakran kizárják egymást. A trauma szociológiai jelentősége¹¹ a csoportképződésben rejlik. E felállásban nem létezik olyan állapot, amelyben nyugvópontra jutnának az egymással szembeni emlékezetpolitikai fellépések. Nem vezet eredményre a minden áldozat elismerését szorgalmazó tolerancia ideológiája sem, mert az áldozatiság eszközlésén keresztül éppen a múlttal kapcsolatos politikai fellépést lehetetleníti el.¹²

Egy lehetséges irány e diszkurzív rend történeti szociológiai kritikája lehet. Ez a megközelítés azáltal gyakorol kritikát, hogy a múlt politikai jelentősége és a társadalmi cselekvés közötti történetileg változó összefüggéseket elemzi. Nem egyszerűen rámutat a fennálló „emlékezeti rezsim” történetileg kialakult voltára, hanem korábban marginalizált gyakorlatokat rekonstruál a kritikai cselekvés számára. E történeti szociológiai vállalkozásnak a kosellecki fogalomtörténet és a foucault-i genealógia lehet segítségére. Ez az elemzői stratégia nem teleologikus és nem retrospektív: nem a jelenben fennállót tekinti a fejlődés szükségszerű kimenetelének, és nem a diskurzus jelenkori jelentéseinek keresztül igyekszik rekonstruálni a múltbeli tapasztalatok és várakozások közötti viszonyokat.

Az itt következő esettanulmánnyal ezen az úton teszem meg az első lépéseket. Az elemzés keretét a társadalmi cselekvés emlékezetpolitikai közegének két említett szempontja: a történeti idő és a múltreprezentáció képezi. Tárgyát pedig az 1945 utáni Magyarország. A holokauszt és a népiirtás fogalmainak bevetté válását megelőző időszakról van tehát szó, amelyben lezáratlan és képlékeny diszkurzív térben versengtek a közelmúlt reprezentációjának, megnevezésének, elbeszélésének különféle stratégiái.¹³ Egy könyvkiadó példáján arra keresem a választ, hogy az 1945 utáni és a hidegháborút megelőző történeti kontextusban milyen múltreprezentációs gyakorlatok miképpen járultak hozzá a politikai közösség rekonstrukciójához.

---

⁹ Ld. pl. Todorov i.m., Jean-Michel Chaumont: *La Concurrence des victimes. Génocide, identité, reconnaissance*, Paris, La Découverte, 1997. Az „emlékezés kötelességének” kritikáját ld. még Paul Ricoeur: *La mémoire, l'histoire, l'oubli*. Seuil, Paris, 2000.

¹⁰ Ld. Zombory Máté: Határtalan emlékezés. *Café Babel* 66. sz. (Láz), 2012., 103-110.

¹¹ Vö Jeffrey C. Alexander: Toward a Theory of Cultural Trauma. In: Jeffrey C. Alexander, Ron Eyerman, Bernard Giesen, Neil J. Smelser, Piotr Sztompka (ed.): *Cultural Trauma and Collective Identity*. University of California Press, 2004. 1-31.

¹² Régine Robin-Maire: The Bifurcations of Memory. In: Sophie Wahnich, Barbara Lásticová and Andrej Findor (eds.): *Politics of Collective Memory. Cultural Patterns of Commemorative Practices in Post-War Europe*. LIT, 2008. 29-43.

¹³ Vö. Cesarini, David and Sundquist, Eric J. (eds): *After the Holocaust. Challenging the Myth of Silence*. London and New York: Routledge, 2012.

A könyvkiadás és a múlt politikai jelentősége

A közelmúlt politikai jelentősége rendkívül élesen vetődik fel a háborút közvetlenül követő időszakban, amikor a közéletet az újjáépítés, és ezen keresztül a jövő kérdései izgatták. 1945 októberében a *Valóság* számba vette a könyvek és általában a könyvkiadás újjáépítésben játszott szerepét, még a lapzártáig kiadott kiadványok listáját is közzétette. Ez a dokumentarista gesztus, csakúgy, mint a folyóirat elnevezése, arra utal, hogy a háború befejezésének évében a korábbi propagandával szembehelyezett valóságnak volt kitüntetett jelentősége. Lássuk, a folyóirat „Az új magyar könyvtermelés mérlege” című cikke hogyan csoportosítja a publikációkat.¹⁴ A legfontosabbnak az „ideológiai könyvek” kategóriáját tartja, szemben a politikailag és ideológiailag közömbösként elkönyvelt szépirodalommal. A harmadik típusba sorolt „háborús-deportált-internált-stb-irodalom” kifejezetten a közelmúlttal foglalkozó műveket tartalmazza. Bár a cikk szerzője e kategóriát károsnak nevezi „a legnagyobb papírhiány idején”, és a kiadás korlátozását tartaná indokoltnak, igyekszik megértést tanúsítani a műfajjal szemben. Úgy látja, bár az adott helyzetben emberileg érthető, ha sokan el akarják mondani szenvedéseiket, mégis félő, hogy e vadul burjánzó műfaj miatt a közönség hozzászokik, hogy az elmúlt borzalmakból való megmenekülés örömeiben merüljön el, ahelyett, hogy a jelen problémáival és a jövővel foglalkozna.

A *Magyar Könyvszemle*ben megjelent, és a budapesti olvasóközönség igényeivel kapcsolatos – a körülményekhez képest precíz, a „közvetlen érintkezés” módszerével kivitelezett – piackutatás a valóságtól és a jövőtől elterelő, lelki kielégülést nyújtó funkciója mellett egyéb okot is megállapít a múlttal kapcsolatos művek népszerűsége mögött. Eszerint az olvasókat 1945-ben leginkább „az érdekelte, hogy mi okozta romlásunkat s mi lehet a megoldás”.¹⁵ Úgy tűnik, hogy az egykori propagandát cáfoló dokumentáláson kívül a múlttal kapcsolatos foglalatosságnak a jövőt szolgáló okkeresés is elfogadott formája volt. Utóbbi ideológiai szerepét akár szellemi újjáépítésnek is nevezhetnénk.

A szóban forgó burjánzó műfaj megítélését bonyolítja a magas és ponyvairodalom közötti klasszikus irodalomkritikai megkülönböztetés. E határmegvonás bizonyos szerzőket irodalmi értékük alapján elfogad, másokat elutasít, holott „a múltbanzés lelki magatartása éppúgy megvan az igényeseknél, az olvasmánytól irodalmat követelőknél, mint azoknál, akik csak szórakozást, narkózt várnak tőle”.¹⁶ Míg például Darvas József, Kassák Lajos, Márai Sándor, Nagy Lajos vagy Szép Ernő háborús tapasztalatokon alapuló, már 1945-ben megjelent munkái jelentős figyelmet kapnak, elhalványul a névtelen vagy nem irodalmár szerzők szerepe a háború utáni nyilvánosságban. Márpedig becslések szerint 1945 és 1948 között „több mint félszáz jelentősebb memoár látott napvilágot”, amelyek néhány száz példánytól a több ezres kötettségig jelentek meg.¹⁷ Ha a múlt politikai jelentősége érdekel bennünket, az irodalmi érték helyett inkább arra érdemes rákérdezni, hogy milyen társadalmi jelentőséget tulajdonítottak a személyes jellegű publikációknak. Milyen legitimációs stratégiák révén válhatott publikussá a személyes tapasztalat? Milyen kiadói terv¹⁸ részeként játszhatott szerepet az élmények nyilvánossá tétele a háború után? Az említett irodalmi alkotók esetében a szerzői név

¹⁴ Czibor János: Az új magyar könyvtermelés mérlege. *Valóság* 1945. 1-2. sz. 67-70.

¹⁵ Sziklay László: Budapest olvasóközönsége 1945-ben. *Magyar Könyvszemle* 70. évf. 4. foly. 1-4. sz. 1946. 70-89.

¹⁶ Sziklay 83.

¹⁷ Botos János: Mit tudott a magyar közvélemény az *Endlösung*ról? In: Feitl István (szerk.): *Nyitott/Zárt Magyarország. Politikai és kulturális orientáció 1914-1949. Napvilág*, 2013. 303.

¹⁸ Philippe Lejeune: *Önéletírás, élettörténet, napló. Válogatott tanulmányok*. L'Harmattan, Budapest, 2003.

minden bizonnyal döntő szereppel bírt. Az író közkeletű elképzeléséhez már hetven évvel ezelőtt is hozzátartozott, hogy személyes tapasztalatait formálja műalkotássá, ahogy az olvasóéhoz, hogy izgatja a betekintés hírességek személyes világába. Ami a névtelen szerzőket illeti, a történetírás és a társadalomtudományok érdeklődése is csak a „tanú korában”¹⁹ fordult a háború utáni személyes jellegű publikációk felé, miután robbant az *oral history* boom: előbbi az identitás konstrukcióját, utóbbi a történeti forrást látja bennük. Ugyanakkor éppen ez a kutatói múltba fordulás veti fel a kérdést, hogy milyen társadalomtörténeti alakváltozáson ment keresztül a tanúságtétel a háborút követően, és hogyan tett szert általános kulturális jelentőségre.

A kiválasztott könyvkiadó, Müller Károly kiadási stratégiáinak elemzése azért bír különös jelentőséggel, mert publikációinak többsége a közelmúlt kérdéseivel foglalkozott, és a személyes emlékezeti műfajok terén – kiadványainak számát tekintve legalábbis – fontos szereplője volt a háború utáni nyilvánosságnak (a *Valóság* kimutatása szerinti 36 tételből magasan a legtöbbet, 13-at jegyezte). Különös figyelmet fogok szentelni a nyolc kötetet tartalmazó, 1945-ben publikált *Magyar Golgota* című gyűjteményes kiadásnak, mivel az a kiadói szándék szerint a közelmúlt katasztrófájának nyilvános megfogalmazása. Az első részben röviden ismertetem a kiadó tevékenységét, a másodikban a *Magyar Golgota. Regénysorozat* című kiadványt elemzem tematikusan abból a szempontból, hogy miképpen jeleníti meg a közelmúlt katasztrófáját, végül a kiadói múltreprezentációs stratégiákat teszem vizsgálat tárgyává.

I. Politikai ellenállás és kiadói politika

Müller Károly berlini, majd prágai kiadói és sajtómunkásságát a müncheni egyezményt követően szakította meg. Másfél évtized után hazatért Budapestre, és prágai kapcsolatai révén kulcsfigurája lett a cseh politikai menekülteket mentő mozgalomnak. 1939-ben stróman segítségével elindította első magyarországi kiadványát, amely főleg angol és amerikai szerzők népszerű kiadványait jelentette meg. A cég alkalmi (fordítói, alkotói) munkát adott indexen lévő szerzőknek (például Szerb Antalnak vagy Erdős Renée-nek), ezen kívül zsidó származásúakat és politikai üldözötteket alkalmazott. A hatóságok ellehetetlenítették a vállalatot, Müllert pedig kilenc hónapra internálták, illetve perbe fogták a zsidótörvények megszegéséért. Az itt vizsgált kiadót 1943-ban indította, amelyet az iparendélyt kiváltó stróman után Gábor Áron Könyvkiadó és Terjesztő Vállalként jegyeztek be – amint erre lehetősége adódott, 1945-ben Müller a sajátjára változtatta a cég nevét. A vállalat gyakorlatilag a korábbi gárdával dolgozott.

„Több, mint huszonöt olyan szerzőnek teljesítettem előleg és egyéb fizetéseket, akik politikai, vagy faji hovatartozásuk miatt hosszú ideig nem dolgozhattak és a legnagyobb anyagi gondoknak voltak kiszolgáltatva” – állítja Müller 1945-ös önéletrajzában.²⁰ A volt és jelenlegi alkalmazottai, szerzői, ismeretségei által az igazoló bizottságnak²¹ benyújtott nyilatkozatok összecsengenek ezzel az állítással. Mind azt bizonyítják, hogy Müller számára szervesen összefüggött politikai ellenállás és könyvkiadási politika. A háború után megjelentetett írások közül többet már korábban lekötött, és részben vagy egészében kifizetett. Szerzői tehát jellemzően egykori üldözöttek közül kerültek ki, akik gyakran jelen idejű üldöztetésükre „emlékeztek vissza” a háború után. A kiadó-vállalkozó politikai

¹⁹ Wieviorka i. m.

²⁰ Müller Károly: Curriculum Vitae. BFL XVII.797.

²¹ Az igazoló bizottságokról ld. Papp, Gyula: „Az igazoló eljárások és a háborús bűnök megtorlása 1945 után Magyarországon.” *AETAS* 24. évf. 2009. 2. szám, 162-179.

ellenálló tevékenysége ugyanakkor nem merült ki a rendszer által meghurcolt értelmiségiek segítségével. Müller Raoul Wallenberg közvetlen segítőként dolgozott,²² és személyesen közreműködött számos ember munkaszolgálatától vagy a náci-nyilas hatóságok általi letartóztatástól való megmentésében. A nyilasok két ízben is letartóztatták.

Indulása évében a Gábor Áron Kiadó egyetlen könyvet jelentetett meg.²³ 1944-ben négy fordítást publikált, ezek közül hármat *A világirodalom titánjai* című sorozat részeként.²⁴ Francia és orosz irodalmi klasszikusok (Balzac, Dumas, Maupassant, Dosztojevszkij, Gogol, Goncsarov) kiadása ekkor nyilvánvaló politikai üzenetet hordozott. Ez mondható el az 1945-ös irodalmi kiadványokról is.²⁵ Molnár Jenő Antal *Két világ* című könyve például az 1939 és 1944 közötti időszakról szól, amikor „A legszilárdabbnak ismert alap, az erkölcsi világrend mozdult, bomlott meg” (fülszöveg). A naplóként megírt fikatív elbeszélés azt mutatja be, ahogy a keresztény főhőst állítólagos (és igaztalan) zsidó származása miatt fokozatosan megbélyegzik, diszkriminálják, kirekesztik, mígnem öngyilkosságba menekül. A kiadvállalat szokatlan, a politikai helyzetre reagáló és gyakorlati célokat szolgáló vállalkozása volt a *Fonetikus magyar-orosz szótár és társalgó*, amelyet az olyan olvasónak szántak, akinek nem állt szándékában megtanulni a cirill betűket és az „elég nehéz orosz nyelvtant”, egyszerűen csak meg akarja értetni magát a mindennapi életben, illetve érteni akarja az „oroszul beszélő embert, akivel társaságban, üzletben, utcán vagy a hivatali érintkezésben összekerül”. Úgy tűnik tehát, hogy egyedül a kiadvállalat zenei kiadványai tekinthetők teljes mértékben apolitikusnak.²⁶

A Müller-publikációk túlnyomó többsége 1945-ben, a kifejezetten a közelmúlttal foglalkozó „Új Idők – Új Könyvek” elnevezésű sorozat részeként látott napvilágot. A közel 30 tételt négy kategóriába lehet sorolni. A legtöbb könyvet tartalmazó, ezért vélhetően a kiadáspolitikailag legfontosabb típus az akkoriban leginkább katasztrófaként megnevezett időszakról szóló önéletrajzi-zsurnalisztikai beszámoló olyan témákkal, mint Budapest ostroma, a pesti gettó, munkaszolgálat, haláltáborok, politikai ellenállás. A nagyközönségnek szánt, az elmúlt rendszerről szóló kvázi-tudományos, vagy inkább tudományos megalapozottságú, elsősorban történeti és jogi kiadványok alkotják a második kategóriát. A harmadik típusba olyan, a történeti igazságtétel kérdéseit felvető, hasonlóan a nagyközönségnek szóló kiadványok tartoznak, mint a népbíráskodással kapcsolatos könyvek, az elkövetők nyilvános megvádolása, vagy elérhetővé vált történeti dokumentumok közlése. Végül a negyedik kategóriába az előzőekbe nem illeszthető egy-két tétel sorolható. Szembetűnő az éles váltás

²² Botos János: Raoul Wallenberg magyarországi kapcsolatrendszere. In: Botos János és Kovács Tamás (szerk.): *Üldöztetés, embermentés, újrakezdés: tudományos emlékülések 2007. április 12. és május 8. Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, Budapest, 2007, p. 8–46.*

²³ Cserzy Mihály: *Kint a pusztán* (Homok)

²⁴ A Világirodalom titánjai sorozat részeként megjelent: Balzac: A számbőr, Goncsarov: Oblomov I-II., Maupassant: Egy élet. A háború miatt nem jelenhetett meg a sorozat három további tétele: Dumas: A fekete tulipán, Dosztojevszkij: Megalázottak és megszorítottak I-II., Gogoly: Holt lelkek I-II. Sorozaton kívül K. R. G. Browne: A titkár titka c. művét adták ki.

²⁵ A származása miatt üldözött Erdős Renée *Gránátvirág* című könyvét Müller még 1944-ben akarta kihozni. Kerekesházy József *Egyszer béke volt...* című regényét ugyan cenzúrázott formában kiadták a háború előtt, de 1943-ban indexre került. Müller adta ki a német megszállást követően letartóztatott szociáldemokrata (1945-től kommunista párttag) Kovai Lőrinc Ítélet előtt című regényét is. 1945-ben két irodalmi fordítás is napvilágot látott, Defoe-tól „A teljes nagy Robinson”, illetve Heine Németország-kötete, a kiadói ajánló megfogalmazásában a „költőtítán látnoki ítéletmondása hazájáról”.

²⁶ A *Libertas Zenekurir* c. folyóirat kottákat adott közre, illetve a vállalat megjelentette a budapesti Operaház egykori vezető karmestere, Sergio Failoni *Hangfogó nélkül* című könyvét.

az 1944-es évhez képest: a nyilas rendszert és a háborút követően az irodalom szerepe visszaszorul, és Müller kiadója szinte kizárólag közvetlenül feszegeti a közelmúlt politikai kérdéseit.

A Müller Károly Könyvkiadó Vállalat nagy pillanatának a „nulladik év” bizonyult – 1946-ban már csak egy interjúkötet jelent meg.²⁷ A kiadót végül 1948-ban államosították. A működésének csúcsán 15 főt alkalmazó cég a meginduló nyilvánosság sajátos és meghatározó szereplője volt, amely a kapitalista vállalkozást ötvözte a közéleti szerepvállalással, amikor nagyközönséget megcélzó kiadáspolitikáját a közelmúlt újjáépítésben játszott politikai jelentőségére alapozta. Könyvkiadási politikája tehát nem ideológiai alapú volt, amit jól mutat az is, hogy Müller állítása szerint²⁸ megbízottja 16-szor tárgyalta Szabó Dezső *Az elsodort falu* című regényének kiadási jogáért – sikertelenül. Ehelyett a (történet- és társadalom)tudományos megközelítést a szenzációkeltés elemeivel vegyítette. Müller kiadáspolitikája elválaszthatatlan a háború előtt és alatt játszott politikai szerepvállalásától, illetve a személyes kapcsolathálótól, amelynek tagjaként ekkor tevékenykedett. Kapcsolatainak elemzése külön tanulmányt igényel, itt csak annyit érdemes leszögezni, hogy az nem értelmezhető sem pártpolitikai, sem „faji” terminusokban. Maga Müller a szociáldemokrata párt tagja volt, de közvetlen környezetében találunk kigazda kötődésű vagy kommunista személyt is. Ami pedig a származást illeti, a könyvkiadó kapcsolatot tartott úgy zsidókkal, mint nem-zsidókkal, és ahogy embermentő tevékenysége példázza, egyaránt segített politikai és származási üldözötteket. Úgy tűnik, Müller körének elsődleges jellemzője, hogy a „toll emberei”, újságírók alkotják. A következőkben a kiadó különleges gyűjteményes kiadványát elemzem, amelyben egy kivétellel újságíró szerzők munkái szerepelnek.

II. Nemzeti tragédia

„A nyolc könyv, melyek egyenként is komoly értékei a nagy világeseményeket szükségképpen követő élmény-irodalomnak, egybefoglalva hű keresztmetszetét adják az elmúlt sötét időszak történetének és színesebben, elevenebb lüktetéssel, valószínűbben semmiféle fénykép vagy filmfelvétel nem rögzíthetné szemléltetői elé az igazságot, mint ahogy a *„Magyar Golgota”* tárja fel olvasói előtt, mi is történt a valóságban azokban az időkben, míg az igaz magyarság ellenségei bitorták a hatalmat.”

A kötet cím nélküli előszavából származó részletből a *Magyar golgota* számos jellegzetességére fény derül. Először is, a nyolc kötet az „élmény-irodalom” képviseli, azaz a valóságra, méghozzá a történelem legutóbbi „nagy világeseményére” referáló műfajba tartozik. E tény-műfaj ráadásul maga is szükségszerűen hozzátartozik az ábrázolt történeti eseményhez, ezáltal hiteles formája a tudósításnak. Másodszor, a kötetek a kiadói szándék szerint együttesen „hű keresztmetszetét adják” az ábrázolni kívánt történeti eseménynek, vagyis az „elmúlt sötét időszak” teljességét ragadják meg. Az előszó egy másik megfogalmazása szerint „A Magyar Golgota egyes állomásait jelentő regényeink egyben a magyar történelemnek legsötétebb korszakát tárják fel az átélés és a szemtanú hiteles előadásában”. Az egyes köteteket, amelyek önállóan is megjelentek az „Új Idők –Új Könyvek!” sorozat részeként, a kiadó tehát aszerint válogatta össze, hogy együttesen teljes és valóság-hű képét adják a közelmúlt katasztrófájának: mindegyik a magyar golgota egy aspektusát fejezi ki. Harmadszor, a múlt valóságáról adott hiteles tudósítás egyúttal szórakoztató is, hiszen a fényképnél és a filmfelvételnél is elevenebben reprezentálja az igazságot. A célközönség tehát a tág értelemben vett

²⁷ Kelemen István Interjú a rács mögött: beszélgetések a háborús főbűnösökkel

²⁸ Müller Károly 1945. április 23-án kelt levele Fauszt Imrének, a Magyarországi Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesületénél működő igazoló bizottság elnökéhez, BFL XVII.797.

nyilvánosság, a mindennapi ember. Végül kiderül az is az idézetből, hogy a „sötét időszak” katasztrófája az „igaz magyarokkal” történt. Mindezek alapján a *Magyar golgotát* a történelmi katasztrófa diszkurzív konstrukciójának tekintem. Lássuk először is e konstrukció tematikus összetételét, vagyis azt, hogy mi is történt valójában a katasztrófa során, és tulajdonképpen kikkel.

A gyűjteményes kötet darabjai a szerzők neve szerinti ábécésorrendben követik egymást, ami arra utal, hogy a kiadói koncepció egyenlő súllyal kezelte a szerzők által felvetett különféle témákat. Egyes témákkal ugyanakkor több könyv is foglalkozik, míg másokkal kevesebb, vagy csak egy. Az 1. Táblázat a regénysorozat darabjairól tájékoztat a szerző, a cím, a téma és a műfaj szerint.

1. Táblázat: a *Magyar golgota* tematikus összetétele

Szerző	Cím	Téma	Műfaj
Fóthy János (1899-1979) újságíró, író, művészetkritikus	Horthy-liget – a magyar Ördögsgiget	Munkaszolgálat	Riportregény
Gyenes István (1915-1984) újságíró, író, irodalomtörténész	Élet a föld alatt	Ellenállás, háború	Regény
Izsáky Margit (1899-1977) újságíró, színész	Ország a keresztfán	Háború	Riport
Lévai Jenő (1892-1983) újságíró, író, szerkesztő	Endre László. A magyar háborús bűnösök listavezetője	Háborús bűnök	Életrajzi beszámoló
Lévai Jenő (1892-1983) újságíró, író, szerkesztő	A Margitkörüti vészbírák. Vádirat Babós József, Dominich Vilmos és hadbíró-pribékjeik ellen. Részletek a különböző ellenállási mozgalmakból.	Háborús bűnök, ellenállás	Dokumentáció, történeti beszámoló
Palásti László (1903-1979): újságíró, író	A bori halálút regénye	Munkaszolgálat	Riportregény
Petyke Mihály (1906-?) újságíró	A Gestapo foglya voltam... Politikai riportregény	Politikai üldöztetés	Riportregény
Vajda Zoltán József	A lapátos hadsereg	Munkaszolgálat	Önéletrajzi beszámoló

Munkaszolgálat

A legnagyobb súllyal rendelkező téma a munkaszolgálat, amelyről három könyv is szól a nyolcból. Az első kötet szerzője, Fóthy János a közélet égető kérdéseiben nyilvánosan megszólaló értelmiségi pozícióját veszi fel. Erre utal a címben szereplő Ördögsziget, ahol Alfred Dreyfust tartották fogva. A magyar Ördögsziget a Csepel-sziget, ahol Fóthyt a korábbi Weiss Manfréd gyárban kényszerítették munkára. A szerző szavaival:

„zsidószármazású magyar újságíró és író voltam, ez volt minden bűnöm. Az volt minden bűnöm, hogy a *Pesti Hírlap*, a *Nyugat*, az *Uj Idők* és más lapok, folyóiratok hasábjain negyedszázadon át alázasosan, szerényen, szegényen, lelkesen szolgálni mertem a magyar kultúrát, az európai humánusot. Hogy két verseskötetemmel, három regényemmel és négy színpadi művemmel, ezeken innen és túl pedig megszámlálhatatlan újságcikkemmel egy-egy szerény téglát mertem beilleszteni a magyar szellemiség magasra törő tornyába, holott származásomra nézve zsidó vagyok.” 7-8.o.

Az „elhurcolt és vissza nem tért bajtársaim mártír-emlékének” ajánlott riportregény Fóthy 1944 áprilisa, a bevonulás, és novembere, a Budapestre való visszatérés közötti élményein alapul. Szabadulása után a „Sátán városában” meglátja a csillagos házakat, érzi a retteget és a „gyűlölködés tébolyát”: „Visszatértem az Ördögszigetről, de ahova visszatértem, az nem a szabadság. Visszatértem a világba, igen, de ez nem az én világom többé.” (89.o.)

Palásti László könyve az 1944. márciusi bevonulással kezdődik, és a bori munkatáborba való internálását beszéli el, illetve az azt követő brutális halálmenetet Szerbiából magyar területre, egészen októberi megmeneküléséig. A szöveg így kezdődik:

„Amikor 1944. május 17-én bevonultam Vácra, azt hittem, három hónap múlva leszerellek és ha „feketén” is, de folytathatom mesterségemet, az írást. Mert 1938-ban én is elvesztettem szerkesztőségi íróasztalomat, de nem vesztettem el hitemet abban, hogy a hitleri rémuralom véget ér és felszabadul az ország, a lélek és a toll.” (3.o.)

Palásti számára, ahogy más magyar értelmiségiek számára is, a zsidótörvények a hivatásától való megfosztását jelentették. Beszédes, hogy a szerző nem illegalitásba kényszerítésével, hanem a munkaszolgálat indítja az elbeszélést: a tragédia akkor kezdődik, amikor már semmilyen módon nem képes úzni mesterségét. Mintha Palásti ezt a hiányt igyekezne pótolni azzal, hogy a bori munkatábor mindennapjait az újságírói riport klasszikus műfajában jeleníti meg. Bár sikerül megszöknie a halálútból, a munkaszolgálat története folytatódik. Bajtársai beszámolóira támaszkodva Palásti tovább meséli a bori munkaszolgálatosok tragikus történetét, akik magyar, majd német parancsnokság alatt folytatták útjukat. A riportregény azzal ér véget, hogy a megszabadult munkaszolgálatosok időről-időre összejönnek, és elmesélik egymásnak a történeteket újra és újra, hogy megtudják, mi történt a bajtársakkal: „Emlékeznek mindenre. Sok rosszra, kevés jóra.” (90.o.) A munkaszolgálat történeteinek újramesélése egyúttal az elkövetőkről tett tanúság is, így például Marányi Ede alezredes, „Bor kiskirálya” tetteiről: „Akárhon van, nem menekülhet. Hatezer tanú kívánja büntetését. Háromezernyi élő és ugyanannyi ártatlanul legyilkolt tanú bosszúért kiáltó szeme.” (90.o.)

A regénysorozat harmadik, a munkaszolgálatról szóló kötetét Vajda Zoltán József jegyzi, aki – bár az írást 1944-ben kezdte el – a történetet a harmincas évek végétől, az első zsidótörvény elfogadásától indítja, és a felszabadulással fejezi be. Elsőkötetes autodidakta szerzőről van szó, aki nem kizárólag a munkaszolgálat eseményeit veti papírra: egyfajta „civil narratíva” bomlik ki a történetben, amelyből megismerjük a politikai helyzet háttérét előtt kirajzolódó, a szerző mindennapi életével, családjával kapcsolatos eseményeket, illetve az azokkal kapcsolatos gondolatait, kommentárjait. A másik két munkaszolgálat-történettel ellentétben Vajda munkájában az üldöztetésnek részletes és kidolgozott előtörténete van, mivel az élettörténetbe integrálódik. A munkaszolgálat számára nem más, mint az „embert embertől megkülönböztető megaláztatás”, az emberi mivolttól megfosztó bélyeg, a gyűlölet következménye. És a gyűlölet idővel egyre növekszik, egészen a végkifejletig.

„Fokozatosan egyre erősebb az alantas érzelmek által felszított gyűlölet és egyre jobban rátér az ország arra az útra, amely kezdetben a zsidóság anyagi javainak jogtalan elvételében, majd szabadságának megfosztásában, végül az életük elrablásában nyilvánult meg.” (30.o.)

Vajda memoárjában a gyűlölet nem magyarok és zsidók közé, hanem az emberek közé ékelődik. Még pontosabban, az emberek közötti alantas gyűlölet a magyarok között teremt különbséget, azok egy részét bélyegzi meg, akikről megvonja emberi méltóságukat. Az egyre fokozódó gyűlölet oka pedig az, hogy „egy törpe kisebbség a gonosz indulatok: a gyűlölet, a kapzsiság, az önzés stb. felkeltésével a világalomra tört” (4. o.), és „oktalan gyűlölethadjáratot” folytatott.

A munkaszolgálat mindhárom elbeszélésben nemzeti tragédiaként reprezentálódik. Vajda például expliciten beleírja a jelen katasztrófát a nagy nemzeti narratívába, amikor azt állítja, hogy az ország részvétele a háborúban nagyobb tragédiához vezet, mint a tatárjárás vagy a mohácsi vész. Hasonlóan, Fóthy a magyar politika történelmének egyik leggyalázatosabb fejezeteként említi a zsidó internálótáborok felállítását. Palásti pedig a következőket meséli.

„A titeli hídon el akartuk énekelni a magyar Himnuszt, de a keret puskatussal szorította belénk a szót. (...) Nem tudtunk örülni a magyar pénzügyőröknek, a kakastollas csendőröknek, a magyar cégtábláknak, mert zavartak, hajtottak bennünket a téglagyárba.” (65.o.)

A munkaszolgálat, és általában a zsidók üldöztetése tehát a magyar nemzet radikális megosztását jelenti: a nemzet egy részének a másik általi kizárását és üldöztetését. Fóthy egyenesen organikus metaforát használ, amikor elbeszéli, hogyan „operáltak ki bennünket a közösség testéből, mint ártalmas fekélyt” (23.o.). Mindebből fakadóan a *Magyar golgota* munkaszolgálatban meghurcolt szerzői számára lényeges a különbség a zsidó és a zsidónak minősülő (Fóthy megfogalmazásában: „zsidószármazású”, „zsidónak tekintendő”) kategóriák között – utóbbit erőszakkal azonosítják zsidóként a faji törvények és az üldöztetés.

Háborús bűnök

Az előszó tanúsága szerint Lévai Jenő Müller felkérésére, „akták, okmányok, tanúvallomások hú tükreben” írta meg Endre László volt gödöllői főszolgabíró, majd a Sztójay-kormány belügyminisztériumának közigazgatási államtitkára, végül a Szálasi-uralom „hadművelési kormánybiztosa” életéről, tetteiről szóló könyvét. Tulajdonképpen nyilvános vádiratról van szó, amelynek elején a szerző a népbíróságnak szóló közleményében hét pontban indokolja meg Endre háborús bűnösségét.

„Mindezen állításaimról szóló részletes és hiteles bizonyítékokat egy kötetre terjedően összeállítottam és ezzel a közvélemény elé terjesztem, hogy az abban közölt döntő bizonyítékok alapján Endre László fenti vádak tekintetében felelősségre vonható és méltó módon megbüntethető legyen.” (6.o.)

A könyv Endrét magyar árulóként mutatja be, aki a magyar nemzet ellen cselekszik. A hét vádpont a hatalmi visszaéléseket, a szélsőjobboldali szervezetek támogatását, a munkaszolgálatosokkal való bánásmódot, a deportálásokat, puccskísérletet, a lakosság Németországba hurcolását, és a Gestapo részére történő kémkedést rója föl neki. A negyedik pont szerint

„Államtitkárként ő deportáltatott több mint 700.000 izr. vallású magyar állampolgárt a legkegyetlenebb gyilkos módokon. Személyesen ellenőrizte ezt a halál-marsot és ahol nem találta elég kegyetlennek, ott erőlyesen közbelépett. A magyar zsidóság hóhéra volt, a keresztény magyarok ezreit is politikai állásfoglalásuk miatt elűldözte.” (5.o.)

Hasonló módon, a kiadó szintén szükségét érezte, hogy tisztázza Endre szerepét a nemzeti katasztrófában. A kiadói és a szerzői előszót követően Endre Lászlóról ez olvasható:

„A köztudatban úgy él, mint a magyar zsidóság hóhéra, akinek intézkedésére több, mint 700.000 zsidót szállítottak ki az országból. Valójában – mint látni fogjuk – Endre László hóhéra a magyar munkásságnak és nem utolsó sorban a magyar parasztságnak is, amelyet évtizedeken át gyötört és kínozott. E néprétegekből százezreket tett hontalanná és juttatott német kézre.” (6.o.)

Háború

A regénysorozat egy következő fontos témája a háború, amely több elbeszélésnek, így Vajdáénak és Gyenesének is a háttereként szolgál, fő témáját alkotja viszont Izsáky Margit könyvének. Az *Ország a keresztfán* tulajdonképpen riportok és tárcák gyűjteménye, amelyek a szerzőnek a budapesti ostromról tett személyes megfigyelésein, illetve interjúin alapulnak. Egy rövid történet a légvédelmi pince mindennapjairól szól, ahol a ház amúgy szigorúan térbeliesített hatalmi viszonyai összekuszálódnak, egy másik tizenévesekről, akikkel a szerző készített interjút (köztük a börtönben olyan elítéltekkel, akik nyilasként többszörös gyilkosságot követtek el). Éhség, bombázás és várakozás – ezek a legfőbb élményei a főszereplő budapesti lakóközösségnek, amely metonimikusan az egész ország szenvedéseit jeleníti meg. E reprezentációban a háború történik a magyarokkal, akik civilként tehetetlenül várják, hogy véget érjen a katasztrófa.

Ellenállás

Ennek ellenkezője igaz Gyenes István regényére, amely a nemzeti függetlenségért folytatott küzdelemről szól, „amikor a kultúraellenes erők elöntötték az országot” (34.o.). A fiktív történet 1944 karácsonya előtt kezdődik, és néhány fiatal ellenállását meséli el az ostromlott Budapesten, akik úgy döntenek, nem nézik tovább tétlenül a háborút, az ország pusztulását, hanem fegyvert fognak. A sokszor romantikus színezetű történet a felszíni és a föld alatti világ ellentétén alapul.

„A kínpadra vont ország véres fejében elvadult lázalmok örvénylettek győzelemről, felmentő csapatokról és a szadista ösztönök halál előtti deliriumban töltötték ki gyilkos bosszújukat a védteleneken, gyengéken, törvényen kívül helyezett ártatlanokon. A felszínen már minden a pusztulásra ítélt múlt véres haláltáncát járta. Rend, értelem, jövőtérlelő élet csak a föld alatt

tenyészett. Titkos összejöveteleken, ezer veszély halálos fenyegetése között, életüket óránként és percről-percre kockára téve szervezkedtek a legjobbak, hogy minél több emberi sorsot, vagyoni értéket és mindenkinek felett minél több eszmét, igazságot, emberséget mentsenek ki a német-nyilas uralom gyilkos szorításából.” (36-37.o.)

Izsáky könyvéhez hasonlóan a cselekmény egy budapesti ház lakóközössége körül bontakozik ki, ahol a főhős, a fiatalokból álló ellenálló csoport vezetője, aki „Tudta magáról, hogy nem hős, de nem is szélmalom-lovag”, megelégedi a tétlen beszédet és cselekvésre szánja el magát. A regény tűzharccal ér véget egy német katona és közte, amikor végre megérkezik az első felszabadító szovjet katona. A sebesült német katona szemében „utolsót lobban a gyűlölet”, és rájuk lő. A magyar és a szovjet összeölelkezve zuhan a hóba, és a főhős a győzelem szóval az ajkán hal meg.

1945-ben az új demokratikus rezsimnek valóban szüksége volt a német megszállás alatti politikai ellenállás alapító mítoszára. A *Margitkörüti vészbírák* című könyv megírásakor többek között ez a cél lebeghetett Lévai Jenő szemei előtt. Ahogy a terjedelmes alcímből kiderül, Lévai egyrészt dokumentálni kívánta három ellenállási mozgalom történetét a negyvenes években. Egyúttal megalkotja a nagybetűs Nemzeti Ellenállási Mozgalom egységes narratíváját, amelyet nem a résztvevők kapcsolatai vagy céljai, hanem az a tény köt össze, hogy a Margit-körüti hadbíróság a vezetőit hűtlenségi perekben elítélte, majd kivégezte. Más szóval, egyazon politikai rendszer áldozatai lettek. Másrészt a szerző szándéka az volt, hogy megörökítse ezen áldozatok, a „demokrácia vértanúi” emlékét. Végül a könyv nyilvános vádiratként szolgál a hűtlenségi perekben eljáró Honvéd Vezérkari főnök bíróságának „vészbírái” és „hadbíró-pribékjei” ellen.

Politikai meggyőződés miatti üldöztetés

„Az ismert politikai újságíró személyes tapasztalatai alapján írt izgalmas riportja a Gestapo embertelen módszereiről” – fogalmaz a kiadói ajánló Petyke Mihály könyvével kapcsolatban. A történet a német megszállással egyidejűleg elkezdődött Gestapo-letartóztatással indul, amelynek során a szerzőt munkahelyéről, az *Esti Kurír* szerkesztőségéből hurcolják el. Az ok politikai beállítottsága és feltételezett politikai kapcsolatai voltak (a lap főszerkesztőjét, Rassay Károlyt, a neves szabadelvű politikust is letartóztatták). Petyke részletesen ismerteti a Gestapónak a lélek megtörését szolgáló módszereit, illetve vallatási technikáit. Meglepve tudósít arról, hogy kihallgatói szó szerint idézik jóval a megszállást megelőző beszélgetéseit, amelyeket politikusokkal folytatott. A történet azzal ér véget, hogy az újságírót néhány héttel letartóztatása után elengedik, és Budapestre visszatérve szembesül a magyar politika radikális változásaival. Mintha egy idegen bolygóra érkezett volna, írja. „Megbélyegzett emberek járkáltak az utcán. Sárga, Dávid-csillagot viseltek, baloldalt a mellükön. És köztük úgy jártak-keltek az emberek, mintha ezt már megszokták volna és abban nem lenne semmi különösebb” (114.o.).

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a közelmúlt katasztrófája, amelyet a kiadó magyar golgotaként nevezett meg (a szerzők egyedül Vajda használja ezt a metaforát), nemzeti tragédiaként reprezentálódik. A nemzeti narratíva mélypontjaként ábrázolt időszak tematikus összetétele meglehetősen sokrétű. Kitüntetett részét képezi a zsidó munkaszolgálat, mint a magyar nemzeten belüli megkülönböztetés és meghurcolás kitüntetett példája. A származás okán üldözöttek mellett ugyanakkor a politikai áldozatok is helyet kapnak a kiadó katasztrófa-konceptiójában. Bár általában véve Magyarország háborús szerepvállalása a nemzet értelmetlen és idegen célok szolgálatában történő feláldozásaként jelenik meg, mégsem állítható, hogy a katasztrófa alanyaként a magyar

nemzet homogén áldozati közösség konstruálódna. Legalább két törésvonal játszik jelentős szerepet. Az első a háborút passzívan elviselők és az ellenállók között tesz különbséget. Ahogy láttuk, a háború tapasztalata egyrészt Budapest ostromának civil elszenvedéseként ábrázolódik. Ugyanakkor Gyenes és Lévai munkája kifejezetten ezt a passzivitás-aktivitás határt vonja meg az ellenállás narratívája révén. De ez a különbség munkál Vajda elbeszélésében is, amelynek címében nem véletlenül szerepel a hadsereg szó. A munkaszolgálatosok lapátos hadserege nem csak, hogy az „emberi társadalomból kivetett” pária-létet jelenti, hanem, mivel a magyar honvédséghez tartozik, az annak szégyentelen harcában való részvételt is, még ha fegyvertelenül is.

A másik, nemzeten belüli törésvonal a magyar áldozatok és a magyar elkövetők között húzódik. A *Magyar golgotában* az elkövetők soha nem kizárólag németek, a magyar és a német elkövetőket mindig együtt emlegetik (jellemzően: a németek és magyar bérenceik/csatlósaik; németek/nácik és nyilasok, „nyilas bitangok és német hóhérok”, stb.). A magyar elkövetők tulajdonképpen rosszabbak, mint a németek, hiszen hazájuk ellen fordultak. Mivel nem egyszerűen idegen, hanem éppen német érdekeket szolgálnak, egyenesen nemzetellenesnek minősülnek. Megnevezésük ennek megfelelően pribék, áruló, „magyar (?)”, „németbérenc gazemberek”, hatalmat bitorló csirkefogók”. Fontos szerepet játszanak a nevesített bűnösök (Murányi, „Baky-féle náci-fasiszta mótely”, „két gyilkos László, Endre és Baky”, stb.). A magyar elkövetőket az erkölcsi lealjasulás, a gonoszság, a bűnözés, az irracionalitás jellemzi.

A nemzeten belüli elkövető-áldozat törésvonal megvonásának kedvelt eszköze a sváb azonosítás, amely egyszerre fejezi ki az alany nem német és magyarellenes hovatartozását. Meg kell jegyezni, hogy ez nem a *Magyar golgota* sajátossága, hanem közkedvelt eljárás a korabeli nyilvánosságban, és minden bizonnyal az 1944-es ellenálló sajtó szóhasználatára, illetve annak átvétele.²⁹ A „magyar szó – német szív” toposzáról van szó. Gyenes szavaival: „Folyékonyan beszél ugyan magyarul, de német marad mindvégig.” (10.o.) –, amely beleilleszkedik a nemzeti narratívába. E narratíva mélypontja a legutóbbi katasztrófa, tanulsága pedig, hogy a magyarok örök ellenségei a németek. Lévai például, aki Endrével kapcsolatban soha nem mulasztja el kihangsúlyozni sváb származását, az ellenállásról szóló könyvében Bajcsy-Zsilinszky Endre szájába adja ezt a történelmi tanulságot. Petyke sváb akcentust vél felfedezni az Őrség beszédében, Vajda pedig szarkasztikusan jegyzi meg, hogy míg ő „nem magyar” zsidóként csak magyarul tud beszélni, az anyanyelvén, addig a svábok otthon is németül beszélnek, és magyarul csak akkor, ha kénytelenek (48. o.).

A katasztrófa időbeli konstrukciója hasonlóan összetett. Fóthy, Palásti és Petyke a német megszállással indítja a történetét, Gyenes és Izsáky könyve Budapest ostromával kezdődik és tulajdonképpen 1945-ben játszódik. Lévai munkái és Vajda tanúságtétele hangsúlyozottan sokkal korábban kezdődnek 1944-nél. A katasztrófa tehát nem korlátozódik erre az évre, és nem is a német megszállás indítja el. Arról van szó, hogy az évszám, amely a borítón is szerepel, a katasztrófa mélypontját szimbolizálja, és ezzel a nemzeti függetlenség elvesztését és a közvetlen háborús tapasztalatot központi elemeivé teszi a koncepciónak.

III. Emlékezésstratégiák

A múlt jelenének aktualitása

---

²⁹ Vö. Sípós Balázs: Újságok, újságírók az 1944-es polgári ellenállásból – és emlékezetük. Múltunk 53. évf. 1. sz. 2008. 194-220.

A *Magyar golgotában* szerepet játszó időtapasztalat rekonstrukciójához el kell vonatkoztatnunk az emlékezet mai fogalmától, amely maga is terméke a jelenleg uralkodó történeti rendnek³⁰. Az 1945-ös helyzetet talán az újjáépítés fogalmának időbelisége fejezi ki a legjobban. Az érdeklődés egyértelműen a jövő felé irányul, hiszen az új világ építése az elsődleges, ugyanakkor a múlt nem merül teljes feledésbe, politikai szerepet játszik. A múlt és a jövő strukturális viszonyát, amely a háború utáni rövid korszakot jellemzi, a múlt jelenének lehetne nevezni, amelynek aktualitása van. E viszonyban az a történeti pillanat fejeződik ki, hogy egy teljesen új korszak kezdődött el, a régi világnak vége, és számottevő esélye nincs a visszatérésének. A múlt aktualitását egyfelől az adja, hogy jelen vannak a maradványai: akár a romok, akár az ancien régime képviselőinek, eszméinek, tetteinek következményei formájában. A múlt ebben az esetben azért politikai kérdés, mert a maradványok felszámolása előfeltétele az újjáépítésnek, annak mind fizikai (a romok eltakarítása), mind szellemi (történeti igazságszolgáltatás) értelmében. Másfelől a múlt azért aktuális– újságírói értelemben –, mert a nagyközönség, a nyilvánosság, de sokszor az események közvetlen szereplői számára is a hivatalos propaganda miatt ismeretlen, mi történt valójában. Ez a viszony az alapja az amúgy paradox vállalkozásnak, amely a múltból kíván tudósítani. Hozzá kell tenni, hogy a *Magyar golgota* szerzői jellemzően a katasztrófa közben láttak hozzá a munkához, amelynek egyik célja a dokumentálás volt – a tanúságtétel, mondhatnánk, ha e fogalmat nem terhelnék végletesen a jelenkori történeti időtapasztalat strukturális viszonyai. A katasztrófáról tett egykorú tanúság aktuális történelemről tudósít, az elbeszélő és az elbeszélte történet közötti távolság térbeli és nem időbeli, kontextusa pedig az igazságszolgáltatás (az ügyről szól és nem a megélésről).

A múltból szóló hű és igaz tudósítás ugyanakkor a történeti magyarázat előfeltétele is. Lévai munkáiban explicit módon megfogalmazódik, hogy a szerző munkája előzetes erőfeszítés a későbbi történeti magyarázat lehetővé tételéért. Ahogy a nemzeti ellenállásról szóló könyvében szerényen megjegyzi: „Mi csak egyes adatokkal kívánjuk szolgálni a később – majd történelmi távlatból – megfelelőbb módon ezt a témát feldolgozni hivatott történetírók munkáját” (5. o.). Látható, hogy a tulajdonképpeni történeti, azaz a múltba irányuló vizsgálódás a jövőben válik lehetővé, a „múlt jelene” erre nem ad lehetőséget. Ahelyett, hogy „megemlékeznének” a múltbeli szenvedésekről, ahogy azok megtörténtek, a *Magyar golgota* újságírói a múlt megjelenítésére törekednek a nyilvánosságban, azaz a valóság megmutatására és a történeti igazság átadására. Csak ez teszi lehetővé, hogy a jelenkori társadalom tanulhasson a múltból, azon okok megállapításán keresztül, amelyek a jelenbeli állapothoz vezettek. Ez a tanulás, amely elengedhetetlen az újjáépítéshez, nem kizárólag az értelmiség vagy a nevelők reszortja – bár ők kitüntetett szereplői. Az elvárás szerint mindenkinek el kell végeznie a feladatot, amelynek kitüntetett gyakorlata a lelkiismeret-vizsgálat. Izsáky Margit egyértelműen fogalmazza meg ezt az igényt könyve előszavában:

„Tartsunk lelkiismeretvizsgálatot. Hogyan történhetett, hogy idáig jutottunk. (...) Mindenütt pusztulás, romok. Szerencsétlen ország. Újságíró vagyok. Kötelességem, hogy amit láttam, megéltem, megírom. És még hozzá ebben a formában – riportot írok, nem regényt. Minden, ami ebben a könyvben van, valóság, élmény. (...) Ha pontosan meg tudjuk mutatni azt, ami volt – az útmutatás a jövőre. (5. o.)

A múlt reprezentációját tehát nem az emlékezéskényszer hajtja, hanem a tanulságok levonásának igénye, amely előfeltétele az újjáépítésnek, azaz a jövőnek. Az „emlékezés kötelessége” helyett a

---

³⁰ Hartog: i. m.

múlt megjelenítésének etikai imperatívusza a szakmai elhivatottságból fakad: a szerző újságíró, ezért kötelessége, hogy tudósítson arról, ami megtörtént vele. Izsáky, mint látható, a riportot a regénnyel helyezi szembe, hiszen az a valóságot mutatja meg, azáltal, hogy alapja a személyes tapasztalat. Hasonlóan, a *Magyar golgota* zsidóságuk miatt üldözött szerzői közül Fóthy és Palásti számára is a hivatástudat és a szakmai felelősség ösztönzi és igazolja a megszólalást. Számukra, akiket a korábbi rezsim törvényei megfosztott hivatásuk gyakorlásától, Müller kiadója megadta a lehetőséget, hogy újra nyilvánosan és legálisan megszólalhassanak, űzhessék mesterségüket. Az a tény, hogy a politikai közösségből korábban kizárt értelmiségiek részt vehettek a közéleti vitákban, annak bizonyítékeként fogható fel, hogy az üldöztetésnek vége.

Tudósítás a múltról

A „múlt aktualitásának” megfelelően Müller kiadói politikájának legfőbb múltreprezentációs gyakorlata az újságírás – az egyetlen fiktív történetet leszámítva a *Magyar golgota* kötetei tényműfajúak, a szerzők pedig egy kivétellel zsurnaliszták. Az előszeretettel alkalmazott riport, olyan diszkurzív gyakorlat, amely a személyes tapasztalaton alapul, ugyanakkor a privát szférán túli valóságra utal. A tények átadását úgy valósítja meg, hogy a személyes élményt publikussá teszi valamilyen politikai-közéleti kérdéssel összefüggésben. A személyesen megélt élmény a példa vagy az analógia révén a politikai közösség ügyévé válik. A megélt tapasztalat nem önértéket hordoz, hanem a valóságra utaló referencia hitelességét biztosítja. Petyke például így ír.

„Én a budapesti Gestapo foglya voltam. Amit fogságom ideje alatt láttam, hallottam és ami velem és fogolytársaimmal történt, azt igyekszem tárgyilagosan, az újságíró szemüvegén keresztül leírni ebben a könyvben. Életem legnagyobb élménye volt!” (4. o.)

A szerző a budapesti, és nem másik Gestapo parancsnokság foglya volt, ezért csak arról tud hitelesen beszámolni. A tudósítás alapja a szemtanúság az „újságíró szemüvegén keresztül” – hogy a történetek milyen élményt jelentettek a szerző számára, az ebben a vonatkozásban mellékes, ezért is kell külön kiemelni (a kaland szerepe ugyanakkor nem elhanyagolható a nyilvános megnyilatkozás kialakításában).

A múltról tudósító újságírás nem egyszerűen a privát publikussá tételének legitim módját jelenti, hanem a tapasztalatok feltárásának és a tények konstrukciójának bevett gyakorlati repertoárját is. A *Magyar golgota* szerzői a dokumentálás, a tényfeltárás, az adatgyűjtés szisztematikus technikáit alkalmazzák: interjúznak, megfigyelésekre hagyatkoznak, okmányokat tanulmányoznak. Minden másnál jobban szemlélteti, hogy mennyire nem a személyes szenvedés kommemoratív reprezentációjáról van szó, hogy a szerzők saját tapasztalataikat is forrásként kezelik. Izsáky könyvében például a mottó segítségével beazonosítható a szerző, akiről a narrátor egyes szám harmadik személyben, a szereplők egyikeként ír. Ahelyett, hogy személyes trauma alanyaként jelenne meg, Izsáky a történetek egyszerű és mindennapi szereplőjeként, áttételesen ábrázolja önmagát. Hasonlóan jár el Lávai az Endre László elleni, 1925-ös cikksorozatának felhasználásával: forrásként hagyatkozik rájuk a könyv 14. fejezetében. Ahelyett, hogy az újságíró és a hatalmával visszaélő tisztviselő drámai párharcának győzteseként lépne fel, aki visszatekint a küzdelemre, korábbi cikkeit idézve azokat az Endre elleni bizonyítékok sorában helyezi el. Így ő maga a tudósító pozícióját veszi fel, aki első kézből származó bizonyítékokkal rendelkezik Endre bűnlajstromáról. Az ellene indított eljárások ismertetésekor előszeretettel fogalmaz egyes szám harmadik személyben, esetleg többes szám első személyt használ, nem a személyét helyezi a történet középpontjába.

„Endre László megkezdte akcióit ellenfele ellen, aki járásában, Rákoslígeten kis családi házában lakott” (88. o.). Ezek közül az első, köztisztasági kihágás miatt indított eljárás végül „az újságíró felmentésével végződött” (89. o.). És így tovább, perek, sajtóperek, zaklatások, fizikai fenyegetések, Margit-körúti törvényszék – Lévai mindvégig megtartja a történekről tudósító riporter semleges pozícióját. Ez az elbeszélői stratégia akkor változik meg, amikor tényleges, fizikai üldöztetését veti papírra, ekkor óhatatlanul egyes szám első személyre vált. Azonban továbbra is a száraz tényekre szorítkozik, amelyek bizonyítékként szolgálhatnak: nevek, dátumok, helyszínek, események felsorolására. Jól példázza ezt a fejezet befejezése.

„November 15-én a nyilasok elfogtak. Megszöktem... November 26-án újból kézrekerítettek – a Szent István-körút 2. alatti pincében véresre vertek. Endre már nem volt Pesten. Én is hajóra kerültem: Dachau volt az úti cél. Megszöktem...” (92. o.)

A Margit-körúti ítélet „különös előzményeit” nem részletezi, mert „nem tartoznak e könyvecske keretébe”. Azokat hasonló szellemben a *Margitkörüti* vészbírákban ismerteti, mivel önnön tevékenységét, amellyel többekkel együtt a munkaszolgálatosok helyzetén igyekezett segíteni, elhelyezi a nemzeti ellenállási mozgalmak egységes narratívájában. „Az orosz orientáción dolgozott – e sorok írója is” (61. o.) – értesülünk a szerző érintettségéről. Ahelyett, hogy az ellenállás hőseként jelenítené meg magát, megmarad a múlt tárgyilagos riporterének szerepében, aki arra korlátozza magát, hogy másokéval együtt a saját hűtlenségi ügyének periratait is közreadja az ellenálló csoportok bemutatásakor. A fent idézett részlet szinte szó szerint ebben a könyvben is szerepel, egyes szám harmadik személyben.

A megélt tapasztalatok tehát a valós és pontos információk forrásaként szolgálnak. A közügyek szempontjából releváns személyes tapasztalatokat a hivatásos írástudónak ki kell dolgoznia. Riportot akárki nem tud írni. Ez a mozzanat különös hangsúlyt kap azáltal, hogy az elemzett kiadványsorozat darabjai, bár egy kivétellel referenciálisak, tulajdonképpen műfaji hibrideknek tekinthetők, amelyek felhasználnak irodalmi elemeket is. A riportregény megjelölés olyan, a szerző-újságíró tapasztalatain alapuló szövegre utal, amely a politikai nyilvánosságot célozza meg, méghozzá fikciós eszközökkel. Utóbbi elsősorban azt jelenti, hogy az elbeszélés dramatizált és dialogizált. A dialógus alkalmazása eltávolítja a szerzőt az általa elbeszélte eseményektől, ugyanakkor mindentudó olvasói rálátást biztosít a történetekre. Mindez a dramatizált történetesszöveggel együtt élvezetes szöveget eredményez: a fikciós elemek alkalmazása elsősorban az izgalmas olvashatóság követelményével függ össze, amely elengedhetetlen feltétele a széles olvasóközönség elérésének.

Összességében a gyűjteményes kötet képviselte múltreprezentációs repertoár lényegesen különbözik a jelenlegi kánontól. A megszólalás nem az én szenvedő áldozatának megjelenítésére fut ki, illetve a személyes szenvedés nem traumaként reprezentálódik. Ahelyett, hogy a traumatikus történelmi tapasztalat szenvedő áldozataiként szólalnának meg, a *Magyar golgota* szerzői egy közös ügyért hozott áldozatról és a harcban elesett mártír bajtársokról beszélnek. A múlt nevében megszólaló egyének, még azok is, akiket zsidó származásuk miatt üldöztek, újságíróként, és nem túlélőként lépnek fel. Az elemzett reprezentációs gyakorlatok révén a Holokauszt-emlékezetben kanonizálódottól radikálisan eltérő politikai szubjektivitás konstruálódik, melynek alapja az újságírás mint tágran értelmezett diszkurzív gyakorlat, és az ahhoz kötődő közéleti szerepvállalás, intellektuális pozíció. A múltreprezentáció során a személyes nyilvánossá válik és valamely közügynek rendelődik alá, amelynek politikai relevanciája, aktualitása van. A korabeli időtapasztalat sajátosságaival

összefüggésben a múlthoz fűződő viszony etikai mozzanata a szakmaiság, és nem az „emlékezés kötelessége”. Mindezt pedig az tette lehetővé, hogy a korábban elhallgattatott újságíró-szerzőknek Müller kiadója biztosította a (jövőbeni) legális megszólalás lehetőségét, ezáltal gyakorolhatták a nyilvánosságban való részvétel legitim gyakorlatát jelentő szakmájukat.

A kezdő író élményregénye

A *Magyar Golgota* nem képvisel a katasztrófáról szóló egységes diskurzust, sokkal inkább egy sajátos megnyilvánulása a lezáratlan és instabil nyilvános diszkurzív térnek, amelyben különféle megfogalmazások és emlékezeti gyakorlatok versengtek a múlt reprezentációjáért. A regénysorozatban nem is Gyenes realista regénye számít kakukktojásnak, hanem Vajda Zoltán József önéletírása, amelynek emlékezésstratégiája sok tekintetben közelebb áll a jelenkori túlélői tanúságtételekéhez, mint a *Magyar golgota* többi darabjához. A különbség részben abból fakad, hogy az autodidakta szerző nem a toll embere, ezért megszólalói pozícióját nem hitelesítheti az újságírói hozzáértés és gyakorlat. Nem véletlen, hogy a kiadó szükségesnek látta megindokolni, hogy miért adja ki az „új és névtelen szerző” munkáját. Az olvasókhöz címzett előszavában Müller elmondja, hogy Vajda kézírata milyen heves és kitartó vitát keltett a „kiadóvállalat lektori szobájában”. Beszédes, hogy a szerzőt kezdő írónak, az írást pedig élményregénynek nevezi: a névtelen megszólaló egy jövőbeni író rejt magában, akinek első munkája a múltbeli valóságról tudósító riportregény helyett a szerző belső világát megjelenítő munka. A kiadó lelkiismeretes „irodalmi bírálói” tehát a kéziratot „mikroszkopikus vizsgálatnak” vetették alá.

„Végül megállapították, hogy a mű minden bizonnyal valóban megtörtént élmények és események egymásmellé illesztése, csak éppen hiányzik az írói „hőfoka”, vagyis a mű szerzője nem hivatásos tollforgató. És ekkor elhatároztuk, hogy a regényt kiadjuk.” (2. o.)

Mi magyarázza, hogy mégis kiadják a könyvet, amely „a sokszázezer magyar munkaszolgálatos rettenetes kálváriáját és világraszóló tragédiáját” beszéli el? Leginkább az, hogy a munkaszolgálatnak „nem is a képzeletdús újságíró a hivatott történelemírója, hanem éppen a hallatlan szenvedések útját végigjárt kis nyárspolgár”, azaz a mindennapi ember, a munkaszolgálatosok bármelyik egyike. Vajda munkája a kiadó szerint „nem magas irodalmi színvonalon álló költői mű”, hanem „a valóság keresztmetszete, hiteles tanúvallomás a huszadik század rikító szégyenfoltjának, a magyar munkaszolgálatnak a demokrácia ítélőszéke előtt folyó nagy perében”. Látható, hogy ebben az esetben a személyes élmények nyilvános megjelenését az hitelesíti, hogy az elbeszélés a történelem mindennapi szenvedő áldozatának típusát jeleníti meg. A tanúság igazságszolgáltatási kontextusa pedig metaforikussá szelődül. Azonban biztos, ami biztos, Müller azzal reklámozza a könyvet, hogy Vajda tehetségét Erich Maria Remarque-éhez és Rodion Markovitséhoz hasonlítja.

A gyűjteményes kiadvány többi darabjától, illetve a kiadóvállalat politikájától való nyilvánvaló különbözősége ellenére *A lapátos hadsereg* végül helyett kapott Müller projektjében. A történet a következőképpen kezdődik:

„Mementó!... Emlékezzünk!... Ne a bosszú tüze fűtse az emlékezést, hanem az a vágy, hogy az elmúlt időknek soha, soha nem szabad visszatérni! Nehéz, sorsdöntő időkben kezdtem e sorokat. A történet egy szürke ember története a mai nehéz időkben.” (3. o.)

Az emlékezésre való felszólítás, amelynek célja, hogy megakadályozza a történelem megismétlődését, a holokausz-émlékezet „Soha többé!” szlogenjét és az „emlékezés kötelességét” juttatja eszünkbe. A mai kánonhoz közelít az is, hogy egy átlagember története emlékeztet a múltbeli szenvedésre. A növekvő gyűlölet narratívája pedig kétségtelenül hasonlít a növekvő antiszemitizmus mai narratívájához, bár korántsem azonos azzal. A könyv kialakította politikai szubjektivitás ennek megfelelően azáltal konstruálódik, hogy a múltbeli egyéni szenvedés reprezentációja hozzájárul a történelmi katasztrófa megismétlődésének megakadályozásához – és ennyiben kommemoratív. Ugyanakkor nem szabad megfeledkezni arról, hogy Vajda, bár zsidóként üldözik, nem zsidó túlélőként, hanem emberséges magyarként, illetve egyszerűen emberként szólal meg.

A katasztrófa megjelenítése

Müller kiadói politikájának elemzésekor központi probléma, hogy – ha nem Holokauszként – miképpen reprezentálódik a katasztrófa. Ami vizuális megjelenítését illeti, a gyűjteményes kiadványon szereplő törött, és szögesdróttal körbefutott emlékoszlop, amely az 1944-es számot viseli, minden bizonnyal a nemzeti függetlenség és a szabadság elvesztését szimbolizálja. Az egyes könyvek borítóinak közös jellemzője, hogy – akár egy regény esetében – a rajzok a történet valamely fontosnak tartott aspektusát jelenítik meg. A Horthy-liget madártávlatból ábrázolja az internálótábor, Gyenes könyvén egy földalatti tanácskozással pillanthatunk rá. Lévai Endréről szóló munkája a háborús bűnöst ábrázolja fenyegető pózban, amint íróasztalára támaszkodik. Ez a borító az Arendt által adminisztratív gyilkosságnak nevezett bűnt ábrázolja, amelyet az asztalon fekvő iratokon látható koponya-nehezék fejez ki. Másik könyvén a Margit-körúti vészbírák helyett a hadbíróság bejárata előtt strázsáló gépfegyveres nyilas jelképezi a politikai fogságot. Palásti Borról írt könyve a táborban alkalmazott tipikus büntetést, a kikötést ábrázolja, amely során a foglyot hátrakötött kezénél fogva felfüggesztik. Végül Vajda könyvén a szó szerinti lapátos hadsereget láthatjuk, amelynek katonái fegyver helyett szerszámmal a vállukon menetelnek, fegyveres őr felügyelete alatt. Petyke könyvének borítója annyiban különbözik a többitől, hogy szubjektív nézőpontot konstruál az olvasó számára: a kép nézője a börtönből a rácsos ablakon keresztül Európára tekinthet. Izsáky munkájának metaforikus borítóján, az *Ország a keresztfán* címmel összefüggésben egy sírhalom és az abból kiemelkedő kereszt látható, háttérben a Parlamenttel – az áldozat fogalmának kollektív jellegére utalva. Közös továbbá a könyvborítókban, hogy személytelenek. Sem a szerzőre, sem valamely szereplőre nem utalnak. Nem Palásti Lászlót láthatjuk kikötve a fán, és nem Vajda Zoltán József menetel a lapátos hadseregben, ahogy Endre tetteire sem a valóság-hű ábrázolás, hanem a karján viselt nyilaskeresztes szalag emlékeztet. A „regényes valóságábrázolás” úgy általánosít, hogy eközben referenciális marad.

A korábbiakkal összefüggésben a katasztrófa nyelvi reprezentációja nem egységes. Híján a holokausz és a népiirtás fogalmainak, a regénysorozatban többféle diskurzus is használatba kerül a múltbeli történések megnevezésére és elbeszélésére. Egyrészt egyértelmű a törekvés, hogy a katasztrófát beilleszték a nagy nemzeti narratívába, erre utalnak az olyan fogalmak, mint katasztrófa, tragédia, hanyatlás, sötét kor, és így tovább. Ennek megfelelően a zsidó szenvedés, bár lényeges szerepet játszik a katasztrófa reprezentációjában, a nemzeti tragédia egy aspektusaként jelenik meg, az árulás vagy az egyre növekvő gyűlölet következményeként. Mindkét verzió a jól ismert toposza a magyar nemzeti képzeletvilágnak: az előbbi, az idegen érdekek szolgálata, a nemzetek közötti küzdelem megnyilvánulása, utóbbi pedig a pártos nemzeté, amely szerint a nemzet egyes részei partikuláris érdekeiket előbbre helyezik a nemzet egészénél.

Másrészt a katasztrófa nyelvi reprezentációja a korabeli jogi-igazságszolgáltatási diskurzusból merít.³¹ Ami számunkra itt lényeges, hogy a korabeli törvénykezés kétféle bűncselekményt határozott meg: a háborús bűnt és a népellenes bűntettet. Az előbbibe tartozott minden olyan cselekedet, amely Magyarország háborúba lépését elősegítette, illetve kilépését hátráltatta, akadályozta 1939 után – azaz a háborúzás mint olyan büntethetővé vált, elsősorban a döntéshozó pozícióban lévő vezetőkre, háborús propagandát folytatókra vonatkozóan. A népellenes bűntett kategóriája „demokrácia-ellenes” és fasiszta cselekményeket foglalt magában, vagy „a nép egyes rétegei ellen irányuló törvények és rendeletek” közhivatali végrehajtásakor az „előírt ténykedés túlhaladását”,³² illetve „a társadalom egyes rétegei üldözésének célját szolgáló hivatalos szerv, párt vagy társadalmi szervezet”³³ segítségét. Ez utóbbi két megfogalmazásból jól látszik, hogy a jogalkotó maga is a nemzeti keretet alkalmazta, amikor a népellenes tevékenységet nem egy másik, így például a zsidó nép elleni, hanem a magyar népen belüli kategóriák elleni cselekedetként határozta meg. Bár nem szisztematikusan és nem következetesen, a *Magyar golgota* szerzői hagyatkoznak erre a jogi diskurzusra. A népbíróságokon tárgyalt ügyek a nyilvánosság kedvelt témái közé tartoztak a háború után, ami minden bizonnyal növelte a történeti igazságszolgáltatás terminológiájával kapcsolatos tudatosságot.

Harmadrészt, a katasztrófa nyelvi reprezentációjában fontos szerepet kap egy sajátos keresztény fogalomkészlet, amelyek a közelmúlt borzalmainak megnevezésére szolgálnak, és elsősorban a mérhetetlen emberi szenvedést hivatottak kifejezni. Az olyan kifejezések, mint golgota, kálvária, keresztre feszítés, mártíromság, áldozat (mint feláldozás), a közösség szenvedésének adtak hangot, távoli analógiaként Krisztus szenvedésével. A kiadó az alábbiakkal indokolja a címválasztást az előszóban.

„'Magyar Golgota' nevet adtuk regénysorozatunknak (...). Nem a hatáskeresés, vagy a jó hangzás kedvéért választottuk ezt a címet, hanem egyszerűen azért, mert egy ártatlan ország kínszenvedéseinek egy-egy keserves szakaszát vetítik az olvasó elé regényeink, melyek egybefoglalva valóban a magyarság Golgotáját jelentik.”

E diskurzusban az áldozatvállalásnak és a szenvedésnek célja, értelme van: „a keserves kínszenvedéseknek meg kell hozniuk eredményüket: a magyar nép és az ország tisztult lélekkel, újult energiával haladhat boldogulása útján” (uo.). Az áldozat tehát nem a szenvedés átélését, hanem egy tag értelemben vett harcot jelent, amelyben az üldözöttek bajtársként tekintenek egymásra. Lényeges továbbá, hogy e diskurzus lehetővé tette nem csak a múltban elkövetett gonosztettek megnevezését, hanem az azokkal kapcsolatos felelősséggel való szembesítést is. A lelkiismeret-vizsgálat gyakorlatának kitüntetett jelentőségét a múlt bűneivel való szembenézés lehetővé tételén kívül az adja, hogy általa elvégezhető a múltban elkövetett tettek morális megítélése, a jó és a gonosz tettek analitikus szétválasztása. Ez pedig elengedhetetlen a múlt tanulságainak levonásához. Mindez azt jelenti, hogy az elemzett kiadói emlékezésstratégia a múlttal kapcsolatos felelősségvállalást az egyéni lelki- és önismeret kérdésévé teszi. Mindehhez lényeges hozzátenni, hogy nem vallási

³¹ Vö. Karsai, László: The People's Courts and Revolutionary Justice in Hungary, 1945-46. In: Deák, István, Gross, Jan T., and Judt, Tony (ed.): *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath, 1939-1948*. Princeton University Press, 2000. p. 233-151.

³² Az ideiglenes nemzeti kormány 81/1945. M. E. számú rendelete a népbíráskodásról, 15. § 2.

³³ Az ideiglenes nemzeti kormány 1.440/1945. M. E. számú rendelete a népbíráskodásról szóló 81/1945. M. E. számú rendelet módosítása és kiegészítése tárgyában, 10. § 5.

diskurzusról van szó. Az elkövetők sokszor precedens nélküli tetteit nem a Gonosznak tulajdonítják, hanem érthetetlenségükkel összefüggésben tébolyként (az abnormális megnyilvánulásaként), barbárságként (a civilizáció ellentétéként) nevezik meg. Tanulságos összevetni e kiadói diszkurzív stratégiát a katolikus egyházzal. A katolikus püspökök 1945. június eleji pásztorlevele „Hazánk történelmének egyik legnagyobb katasztrófáját” az ősi hittel való szakításnak, az „újpogány elvek” elterjedésének, illetve a hatodik parancs megszegésének tulajdonítja.³⁴ A *Magyar golgota* szerzői nem vallásosak, Fóthyt kivéve, aki viszont jellemzően nem él a szóban forgó keresztény fogalomkészlettel). Müller kiadói politikája szekuláris, ahogy társadalmi környezete is.

Összegzés

A Müller Károly kiadói tevékenységén keresztül rekonstruált időtapasztalat és emlékezeti reprezentációs gyakorlat jelentősen különbözik a ma uralkodó diszkurzív rezsimtől. A közelmúlt katasztrófája nemzeti tragédiaként reprezentálódik, amelyben kitüntetett helyet kap a zsidó szenvedés, de fontos részét képezi a háború, az ellenállás, a háborús bűntettek, politikai üldöztetés és ellenállás. A katasztrófa alanya tehát a magyar nemzet, amely azonban nem homogén áldozati közösségként reprezentálódik. Lényeges törésvonal húzódik a történeteket passzívan elszenvedő és annak aktívan ellenálló magyarok, illetve az áldozat és az elkövető magyarok között. A történetek reprezentálhatósága nem merül fel problémaként, ellenkezőleg, az elbeszélési stratégiák pluralitásával találkozunk. A nagy nemzeti narratíván kívül lényeges az igazságszolgáltatás diskurzusa és egy keresztény eredetű, de világi szóképlet, amelyben a korábban nem tapasztalt, kollektív szenvedés és áldozatvállalás fejeződik ki.

A korabeli időtapasztalat legfontosabb jellemzője, hogy a múlt – jelenlévő maradványai, következményei révén – aktuális politikai jelentőséggel bír, amely a történeti igazságszolgáltatással és a magyarázatkereséssel kapcsolatos. Ezzel összefüggésben a kiadói stratégia részeként azonosított legfontosabb múltreprezentációs gyakorlat az újságírás, különösen a tudósítás és a regény keveréke, amely élvezetesen tárja fel a valóságot. A megszólaló múltreprezentációhoz fűződő etikai viszonyát a hivatástudat, a szakmai kötelesség határozza meg, a személyes élmények nyilvánossá tételét pedig az újságírói forráskezelés. A múltra irányuló társadalmi vállalkozás az elemzett esetben nem a múlt visszatérésének megakadályozására irányul, annak kommemoratív felmutatása révén, hanem valósághű dokumentálására, méghozzá annak érdekében, hogy tanulni lehessen belőle.

---

³⁴ A katolikus püspökök pásztorlevele az új pogányság bűneiről, az igazi demokráciáról és szabadságról. *Magyar Nemzet* 1945. július 6.